

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2024).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/GKGM7908

ДВЕ ПЪРВОБЪЛГАРСКИ ЗВАНИЯ: ЕТИМОЛОГИЯ И УПОТРЕБА

Веселин КАНДИМИРОВ*

TWO FIRST BULGARIAN EMPIRE TITLES: ETHYMOLOGY AND USAGE

Veselin KANDIMIROV

Abstract: *In the proposed publication two terms of the First Bulgarian Empire are examined. They reached us through a Greek source: $\kappa\alpha\nu\alpha\eta\rho\tau\chi\eta\nu\omicron\varsigma$ и $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$.*

*The first mention of the term $\kappa\alpha\nu\alpha\eta\rho\tau\chi\eta\nu\omicron\varsigma$ meaning „heir to the throne“ was by Constantine VII Porphyrogenetos in his essay *De Ceremoniis*, styled as $\kappa\alpha\nu\acute{\alpha}\rho\tau\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$.*

*Attempts to interpret and translate this phrase have been made by W. Tomašek, J. Mikkola, G. Fehér, V. Beševliev etc. However, these have not led to a decisive conclusion as the phrase in *De Ceremoniis* does not convey the original Danube Bulgarian title.*

At the beginning of the 21st century, newly discovered lead seals from the First Bulgarian Empire gave the opportunity to clarify the term. On them it is found in the forms $\kappa\alpha\nu\alpha\eta\rho\tau\chi\theta\eta\nu$, $\kappa\alpha\nu\eta\rho\tau\chi\theta\eta\nu$ and $\kappa\alpha\nu\alpha\eta\rho\tau\theta\eta\nu$. From this we can restore the text in Danube Bulgarian language as follows: $\kappa\alpha\nu\alpha/\kappa\alpha\nu\epsilon$ is the title of the ruler, corresponding to the Old Turkic qan , $qayan$.

$\eta\rho\tau$ is the old Turkic verb basis $er-$, $ir-$ „to be“ (something, somewhere etc.) in causative. In this form it means „must be“.

$\theta\eta\nu$ corresponds to Old Turkic $te\eta$ „equal, equivalent“. The phrase in its entirety becomes „ qan airt $\theta\eta\nu$ “ and can be translated from Danube Bulgarian as „must be equal to the qan “. The second term, $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$, is a title, signifying belonging to the main nobility in the First Bulgarian Empire. The present publication shows that, in addition to this function, the term also serves as an adjective meaning „great“ or „supreme“ in word combinations such as $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ $\kappa\alpha\nu\chi\alpha\nu\omicron\varsigma$, $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ $\zeta\omicron\alpha\pi\alpha\nu$, $\kappa\alpha\nu\alpha$ $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\rho\omicron\nu$ etc.

Keywords: Proto-Bulgarian history; Proto-Bulgarian language; titles in First Bulgarian Empire.

Благодарение на постиженията на историческата наука през последните два века разполагаме с немалък брой термини на езика на първобългарите от Първото българско царство – най-вече титли и длъжностни наименования. Добър подбор от тях може да се намери в [Бешеви́ев, В. 1979 и по-късно в Славова, Т. 2010]. За съжаление количеството им не съответства на качеството на нашите познания в това отношение. Те са непълни и несистемни. Малкото остатъци от първобългарския език и фрагментарността на историческите данни не са ни позволили до опознаем системата на първобългарските титли, звания и родове, взаимната зависимост между тях, тяхното значение и пр.

* Веселин Кандимиров – независим изследовател, София, България; @ vkandimirov@abv.bg

Настоящата публикация си поставя скромната цел да попълни знанията ни по отношение на два термина от Първото българско царство.

1. κανάρτικέινος/καναηрт(χ)θηνος

Терминът става известен много рано от т.н. Книга за церемониите (Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, лат. *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*) на Константин Багренородни. В частта, описваща приветствията, отправяни от логотета към пратениците от България, срещаме следния текст:

„Как е духовният внук на нашия свят император, (поставеният) от Бога владетел на България (ἀρχὸν Βουλγαρίας)? Как е (поставената) от Бога владетелка (ἀρχόντισσα)? Как са канартикийт (ὁ κανάρτι κέινος) и бойла тарканът (ὁ βουλίας тарκάνος), синовете на от Бога владетелят на България и останалите му чедя? (...)“ [ГИБИ V, с. 222].

От този откъс тава ясно, че титлата или длъжността κανάρτι κέινος принадлежи на най-големият син на българския владетел и следователно трябва да е термин, означаващ законния наследник на престола му. В това отношение мнението на изследователите е единно. Подобно на титлата или длъжността на втория син, βουλίας тарκάνος, тя е съставна, но единствената позната ни съставка в нея е κανά, срещана в други съставни термини от първобългарската епиграфика, съдържащи званието на владетеля (κανα συβίγi, κανα βοίλα κολοβρον, βαγατουρ κανα). Това е опит да се предаде със средствата на гръцката азбука звученето на термин от език с коренно различен от нея фонеман състав. После не трябва да забравяме, че този език вече е старобългарски. Използваните тюркски термини са променени под негово влияние и това, което намираме у Константин Багренородни е пречупено през призмите на два езика – старобългарски и гръцки. Същото виждаме в титлата на по-малкия брат на престолонаследника: формата βουλίας не е опит да се предаде първобългарската дума boula, а нейната старобългарска форма bzilya. [Бешевлиев, В. 1979, с. 57] При това положение ако се опитаме да разделим от гледна точка на днешните ни познания израза κανάρτικέινος на отделни думи, то думата след κανά трябва да започва с рti-, което е невъзможно в тюркски, защото там думите не могат да започват с фонемата r, нито с две последователни съгласни. Това говори че текстът на Константин Багренородни не предава задоволително първобългарския оригинал. По-добро приближение бихме имали ако разполагахме с домашен вариант на израза.

Такъв е известен отдавна, но дълго време не е бил разпознат. Още през 1905 г. Б. Панченко публикува оловен печат, чийто надпис на гърба разчита така: Ἰωάννη βαγατουρ καί [β]αήν τ(ω) Χω[τι]νω „Йоан Хотин, багатур и багаин“. [Панченко, Б. 1905, с. 555–557]

По-късно Т. Герасимов [Герасимов, Т. 1951, с. 73–75] публикува друг екземпляр от същия печат и уточнява четенето на въпросния текст така: Ἰωάννη βαγατουρ κανά ηртχ[ιθ]ηνω „Йоан багатур кана Ирхитюенски“ (преводът е на Бешевлиев, В. 1979, с. 233). (fig. 1.) Допълването на липсващия текст не е убедително. Ясно се вижда, че върху изтритото поле в края на четвъртия ред не могат да се поберат три букви с големината на предходните. При възстановката Т. Герасимов явно се е ръководил от съображението че струпването на четири съгласни във вида -ртχθ- е невъзможно и би трябвало да има гласни, образуващи срички.

Ив. Йорданов [Йорданов, И. 1989, с. 393–394] предлага ново четене на същия текст: Ἰωάννη βαγατουρ κανά ηртχηνω и за пръв път го свързва с термина κανάρτικέινος у Константин Багренородни.

Между 1984 и 2008 г. при археологически проучвания са открити общо още седем оловни печата със сходен текст, но принадлежащи на друго лице – Михаил багатур. Шест от тях са частично запазени и това е причината да се предлагат различни варианти на четене на титлата на престолонаследника. (Подробно описание на всички тези варианти може да се намери у [Георгиев, П. 1990, с. 103–104; Йорданов, И. 2001, с. 69; Славова, Т. 2010, с. 267–269]. Едва през 2008 г. К. Попконстантинов публикува един новооткрит и изцяло запазен екземпляр на същия печат, върху който ясно се чете: Μηχαήλ βαγατουρ κανε ηртχθηνος (разделянето на думи е на К. Попконстантинов) [Попконстантинов, К. 2008а, с. 68–78]. (fig. 2) Така вече можем да кажем че разполагаме със сигурна домашна форма на титулатурата: κανά/канеηртχθην, като К.

Попконстантинов отхвърля четенето $\eta\rho\tau\chi\theta\eta\nu$. [пак там] Колебанието $\kappa\epsilon\eta\bar{\iota}\kappa\epsilon\eta\bar{\iota}$ се среща и при други паметници [Бешевлиев, В. 1979, надписи №№ 54, 69, 83] и не е обяснено задоволително. То не може да е суфикс защото нарушава вокалната хармония в думата.

Друг вариант на израза срещаме върху един от останалите частично запазени печати на Михаил багатур [Попконстантинов, К. 2008а, с. 69–72]: $M\eta\chi[\alpha]\eta\lambda\beta\alpha\gamma[at]o\acute{o}r\kappa\alpha[v\epsilon?] \eta\rho\tau\theta[\eta]vo\varsigma$. (fig. 3) Оттук можем да приемем окончателната форма на израза: $\kappa\alpha\eta\eta\rho\tau(\chi)\theta\eta\nu$. Възможната причина за колебанието при знака χ в него ще разгледаме по-късно.

Наличието на девет домашни образци от титлата, принадлежащи на две различни лица и отсечени с няколко матрици компрометира възпроизвеждането ѝ от Константин Багренородни. То е единичен пример и е продукт на общество, „където нормите на строго спазваното традиционно писане покриват несъответствията между графиката и изговора“, докато нашите сфрагистични паметници „намират една по-близка връзка между живата езикова действителност и нейното графично отражение“. [Попконстантинов, К. 2008а, с. 72–73].

Затова опитите за етимологизиране на титлата, основани на варианта $\kappa\alpha\eta\acute{\alpha}\rho\tau\acute{\iota}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ имат само историческо значение и тук няма да ги разглеждаме подробно. Характерно при тях е че в израза $\kappa\alpha\eta\acute{\alpha}\rho\tau\acute{\iota}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ те виждат наличието на тюркската титла $t\acute{i}kin, t\acute{i}gin, t\acute{e}kin, t\acute{e}gin$ „принц, хански син“, предадена като $t\acute{i}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$. Това делене налага обяснение на остатъка $\kappa\alpha\eta\acute{\alpha}\rho$, който, както казахме, е несъществуваща дума и опитите за осмислянето ѝ отвежда изследователя в грешна посока. Тук можем да посочим публикациите на Й. Миккола [Mikkola, J. 1925, pp. 131–133], Г. Фехер [Fehér, G. 1936, pp. 58–62], Томашек [цит. във Fehér, G. 1936, с. 58], В. Бешевлиев [Beševliev, V. 1932, pp. 361–371] и [Бешевлиев, В. 1981, с. 45], К. Менгес [Menges, K. 1951, с. 100], Д. Моравчик [Moravcsik, Gy. 1958, p. 148], Б. Симеонов [Симеонов, Б. 1981, с. 45]. Ще разгледаме само хипотезите, основани на данните от сфрагистиката.

Още единият от двамата, отъждествили данните в новонамерените печати от Равна с титлата за престолонаследник у Константин Багренородни, П. Георгиев, предлага следната етимология на реконструираната от него трисъставна титла $\kappa\alpha\eta\alpha \eta\rho\tau\chi(i) \theta\upsilon(i)vo\varsigma$: $\kappa\alpha\eta\alpha$ ‘хан, владетел’ + $\eta\rho\tau\chi(i)$ – *стм.* $ert\ddot{a}$, чув. ир, ирхине ‘рано, заранта’ + $\theta\upsilon(i)vo\varsigma$ – *стм.* tun ‘първ, първенец, първороден’ (в речника на Махмуд Кашгарски като част от изразите $tun\ beg$ „първ мъж“, $tun\ o\acute{g}ul$ „първо дете“). Оттук изразът трябва да гласи „кана иртхи тюин“ и да означава „утрешен (бъдещ) хан и първороден (син)“. [Георгиев, П. 1990, с. 103–109; Георгиев, П. 1992, с. 3–12].

Срещу това тълкуване можем да предложим две възражения: първо, сближаването на $\eta\rho\tau\chi$ с $ert\ddot{a}$ е проблемно. В ранния старотюркски, когато нашият термин за престолонаследник е вече налице, $ert\ddot{a}$ означава „рано сутрин, заранта“. Значението „утрешен“ може да се търси в много по-късен период, когато $ert\ddot{a}$ добива две противоположни значения: 1. „утре, утре сутринта“ (напр. в османотурски $erte$ „ден или дни които следват“) и 2. „по-рано, преди“. [Clau-son, G. 1972, p. 202] Предположението че в *пбг.* то вече е добило значението „утрешен“ е слабо вероятно, още повече че в чувашки това не е налице. И второ, сближаването на $\theta\upsilon(i)vo\varsigma$, (т.е. $\theta\eta\nu\omicron\varsigma$) с *стм.* tun предполага преход $u > i$ в *пбг.*, което също е слабо вероятно, защото нарушава вокалната хармония.

Въпреки тези критики тълкуването на П. Георгиев е важен пробив, защото макар и изградено на откъслечен епиграфски материал, насочва диренето в правилна посока и подчертава триделността на израза. За съжаление по-късните изследователи се връщат към първоначалната, предадена ни от Константин Багренородни форма.

Така, въз основа на етимологията на П. Георгиев, Т. Славова предлага своя конструкция: „ $\kappa\alpha\eta\alpha$ ‘владетел, хан’ + $\eta\rho$, ip (само p у Константин Багренородни) ‘утрешен, т.е. бъдещ’ + $t\acute{i}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma, t\chi\theta\eta\nu\omicron\varsigma, t\chi\theta\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ ‘дн. принц, син на владетел’, т.е. значението на титлата е ‘утрешен кан, син на владетеля’“. [Славова, Т. 2010, с. 123–124]. С това тя очевидно приема, че изразът в *De Ceremoniis* предава титлата по-точно от домашните извори. Тук освен съображенията против трактовката на $ert\ddot{a}$, респ. ir като „утрешен“ има и такива от синтактично естество: в тюркски изречението започва с подлога, а прилагателното стои пред съществителното. Конструкцията, която Т. Славова предлага ще означава „хан, утрешен принц“, а не „принц, утре-

шен хан“. Трудно е да открием и титлата *tikin*, предадена като *τικεινος*, в домашната форма *τ(χ)θηνος*, за която самата авторка казва: „*Логично е титлата в печатите като домашен извор да отразява по-автентичен запис спрямо записа на титлата у Константин Багренородни. За церемониите*“.

В една публикация от 2012 г. М. Минкова и Ив. Иванов приемат че изразът *καναηρτ(χ)θην* (разглеждан от тях във формите *κανα ι ρ(ι)τχθυν* и *κανα η ρ(ι)τχθυνην*) е ирански изафет и трябва да гласи съответно кана-и-рихтун и кана-и-рихтуин. След това те търсят значението на семантичната основа „рихт“ чрез сближаване с корени от индоевропейски езици. За първата част на изафета, „кана“ те допускат че това не е титла на владетел, а длъжност, която може да бъде заемана от лица, изпълняващи разни управленски функции. Заключение е, че „*титлата кана ι ρ(ι)τχθυν може да се преведе като „висш чиновник по правораздаване“, логотет по правораздаване*“. [Минкова, М., Иванов, И. 2012, с. 238–245].

В основата на тази публикация стои екзотичната идея че езикът на прабългарите може да бъде обявен за ирански. Освен това те не ползват уточнената форма на титлата *καναηρτ(χ)θην*, а нейните предполагаеми предишни форми. Независимо от тази грешна постановка, идеята че един наследник на престола може да бъде титулуван „чиновник по правораздаване“ едва ли би могла да се приеме.

И накрая трябва да отбележим и етимологията на Ив. Добрев, който я излага в едно изречение: „*Според нас тя (титлата) има за генетична основа прабългарския апелатив *каган-ирт-тикин, гръц. *κανα ιρτδ тικεινος, букв. „принц-след-каган“, т.е. „престолонаследник“...*“ [Добрев, И. 2019, с. 67–71]. Тази хипотеза също се обляга на трудно съвместимата с домашния материал титла „тикин“.

От изложеното до тук се вижда че този материал не е осмислен от мнозинството изследователи и прабългарската дума за престолонаследник не е намерила своето етимологично обяснение. Това е причината да предложим такова.

Преди всичко трябва да отбележим че титлата е съставна, съдържаща три отделни думи, от които е ясна само една. Като отчетем че окончанията -ος или -ω са падежни окончания, деленето на думи може да бъде *κανα ηρτ (χ)θην* или *κανα ηρτ(χ)θην*. При търсенето на етимология, което по същество се превръща в дешифровка, ще ползваме съвкупността от диалекти, записани с различни писмености между VIII и XIII век, която условно наричаме старотюркски. Характерно за този език е че не допуска струпване на две съгласни в началото на думата. Следователно съчетанието *χθ*- в началото на третата дума при част от печатите може да е само опит да се означа някаква несъществуваща в гръцки фонема. Никъде в епиграфските паметници не се среща подобен опит, а и в тюркската система от гласни не можем да си представим проходна фонема, изискваща такова предхождащо съчетание. Затова ще предпочетем варианта *ηρτχ*.

Първата дума, *κανα/κανε* е ясна. Това е прабългарската форма на владетелската титла *qağan, qan*. Във втората, *ηρτχ* = *irth* виждаме трето лице единствено число на глагола *er-, ir-* „съм, бивам, to be“ в причинителен залог (каузатив). При глаголни основи, завършващи на -г и -l този залог се образува с форманта -t. Причинителният залог в старотюркски „предполага извършване на действие от някой по волята на друг, който обикновено не участва непосредствено в извършването му.“ [Тенишев, Э. 1988, с. 284] При езици със слабо застъпена система на глаголният залог, какъвто е българския, тези форми не винаги могат да се преведат с една дума. В нашия случай значението на *irth* е „трябва да е“ или „длъжен да е“.

Прави впечатление странната форма *irth* вместо *irt*. Подобна, несвойствена за *стт.* конфигурация *th* се среща и в известната приписка на черноризец Тудор към *Четири слова против арианите*, означаваща датата от българския календар *етхъ бехти*. Й. Микола смята, че в този случай е отбелязано придиханието, с което се е произнасяла думата *ет* „куче“. По този случай той казва че „*силното придихание несъмнено е било присъщо на преградните съгласни [в прабългарски]*“. [Микола, Й. 1913, с. 245] Вероятно и тук случаят е такъв. В подкрепа на

това говори един от печатите на Михаил багатур, който споменахме. (fig. 3) Той е запазен само частично, но в текста на гърба в предпоследния ред се чете ясно $\eta\rho\theta\theta\ldots$ вместо $\eta\rho\tau\chi\theta\ldots$, което означава, че тук титлата е *канѐ* (или *кана*) $\eta\rho\theta\theta\eta\nu$. Това е признак, че съставителят на текста в този случай не е приел придиханието за пълноправна фонема и го е пропуснал.

Последната част на титлата, $\theta\eta\nu$, можем да сбlijим със старотюркското $te\eta$, $de\eta$ „еднакъв, равен, съответен“ [ДТС 1969, с. 551], но при сравняване на две величини или понятия – „равностоеен“, „equal to one another“. [Clauson, G. 1972, p. 511] Преходът $e > i$ не е необичаен в *пбг.*, вж. напр. *sübegi*, предадено като $\sigma\upsilon\beta\eta\gamma\iota$ или *ičergü* като $\iota\zeta\eta\rho\gamma\upsilon$ в редица надписи.

Така изразът *кана* $\eta\rho\tau$ $\theta\eta\nu$ може да се преведе като “(трябва да) е равностоеен на хан” или „равностоеен е на хан“ като задължителния характер на действието е изразен чрез употребата на каузатив.

В последната част на титлата наблюдаваме следните особености: преградната фонема *t-* или *d-* (по-скоро *t-*) е предадена чрез проходната $\theta-$. В *пбг.* съществува такава проходна фонема и е наблюдаван случай когато тя стои вместо общотюркската *t-*. [Кандимиров, В. 2019, с. 100] Последният знак, ν , би трябвало да отразява носовата фонема *ŋ*.

Заради първоначалната поява на по-далечната от оригиналното звучене форма $\kappa\acute{\alpha}\nu\alpha\rho\tau\iota$ $\kappa\acute{\epsilon}\iota\nu\omicron\varsigma$, в литературата, а и в масовата култура се е наложил терминът за престолонаследник да се предава на новобългарски като *канартикин*. След като знаем вече неговата етимология и вероятната му *пбг.* форма $\kappa\alpha\eta\alpha\rho\iota\tau\theta\eta\nu$ би трябвало, поне в научната литература, да се ползва по-близката до истината форма *канаирттин/канаиртин*.

2. $\beta\omicron\iota\lambda\alpha/\beta\omicron\eta\lambda\alpha/\beta\omicron\upsilon\eta\lambda\alpha/\beta\omicron\upsilon\lambda\eta\alpha/\beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon$

Всички тези срещани в изворите форми отразяват първобългарската дума *boyla* „бойла“, на новобългарски означавана и като *боила*, дори *боил*. Тя е съсловна титла на смятаната за по-висока от двете знатни класи в първобългарската държава – боили и багаини. Среща се и в други старотюркски надписи, но там, за разлика от първобългарските, точното ѝ значение не е ясно.

Не е ясна и етимологията на думата. Дж. Клосън [Clauson, G. 1972, p. 385] я смята за много стара, може би предтюркская, но отбелязва че в китайските текстове, засягащи този период, тя не се среща. Други автори свързват думата с *стт.* bođ „ръст“, bođluğ „висок“ (оттук „високопоставен“) или с boy „род, племе“, откъдето би се очаквало и значението „родовит“. (Обзор на мненията по въпроса вж. у [Славова, Т. 2010, с. 16–17].)

Тук няма да се занимаваме с етимологията на думата, а ще изложим хипотеза за друго нейно значение, което досега не е отбелязвано. В изворите тя най-често се среща не сама, а в съседство с друга или други първобългарски термини, които съчетания се приемат за съставни титулни означения. Ето някои от тях:

$\beta\omicron\upsilon\lambda\acute{\iota}\alpha\varsigma$ $\tau\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$ в споменатият по-горе текст от *De Ceremoniis* с което е титулуван вторият син на хана. (Тук $\beta\omicron\upsilon\lambda\acute{\iota}\alpha$, както отбелязва В. Бешевлиев, транскрибира не *boyla*, а слабянизираната форма *вѣла*. [Бешевлиев, В. 1979, с. 57]); $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$ $\kappa\alpha\upsilon\chi\alpha\nu\omicron\varsigma$ в Хамбарлийския надпис на Крум [Бешевлиев, В. 1979, № 47]; $\beta\omicron\upsilon\eta\lambda\alpha$ $\zeta\omicron\alpha\lambda\alpha\nu$ от съд № 21 в съкровището от Над Сент Миклош; $\kappa\alpha\eta\alpha$ $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\rho\upsilon\nu$ в надпис на Персиан от Филипи [Бешевлиев, В. 1979, № 14]; $\beta\omicron\gamma\omicron\tau\omicron\rho$ $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$ $\kappa\omicron\upsilon\lambda\omicron\upsilon\beta\rho\omicron\varsigma$ в надпис на Маламир. [Бешевлиев, В. 1979, № 69]; $\iota\zeta\eta\rho\gamma\upsilon$ / $\iota\zeta\eta\rho\gamma\upsilon$ / $\iota\zeta\omicron\upsilon\rho\gamma\upsilon$ $\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ на разни места в изворите. Титлата се среща и извън българското културно пространство: boyla bağa tarķan в Орхонските надписи, $\text{boyla kutluğ yarğan}$ в уйгурски текстове, $\beta\omicron\omicron\kappa\omicron\lambda\alpha\beta\rho\alpha\varsigma$ у Теофилакт Симоката, което трябва да означава *бойла колобър*.

В. Бешевлиев обяснява тези съставни означения така: “С изключение на $\iota\zeta\eta\rho\gamma\upsilon$ $\beta\omicron\iota\lambda\alpha\varsigma$ и *вк* $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$ титлата *боил* стои в противовес на *багаин* винаги на първо място. Думата, която следва подир нея, означава службата, която *боилът* е заемал в държавния апарат, напр. *о* $\beta\omicron\eta\lambda\alpha$ $\kappa\alpha\upsilon\chi\alpha\nu\omicron\varsigma$ значи *боил*, който изпълнява службата *капхан*. При този вид съчетания се касае за свързване на две съществителни без съюз в един и същ падеж, от които второто представлява апозиция на първото и го определя по-точно (...).“ [Бешевлиев, В. 1979, с. 60].

Споделяйки това мнение Т. Славова обяснява израза βοῦλοτoρ βοῦλα κοῦλουβρος като „багатур боил на длъжност колобър“, κανα βοῦλα κολοβρον като „родственик на кана (брат или син) боил на длъжност колобър“ (за разлика от В. Бешевлиев, който вижда в този израз „дворцов или кански боил колобър“ [Бешевлиев, В. 1979, с. 65]), βoυλίας тарκάνος като „боил на длъжност таркан“ и т.н. [Славова, Т. 2010, с. 16]

В израза ičirgü boyla нещата са ясни. Ičirgü е прилагателно, обясняващо позицията, която боилата заема – придворен или дворецов боила (а не вътрешен, както по-често се превежда). [Симеонов, Б. 1981 с. 39-40] Но спрямо останалите тълкувания можем да изкажем сериозни несъгласия.

Терминът *таркан* освен в съчетание с *бойла* в израза βoυλίας тарκάνος се среща придружен и с други първобългарски термини: олгу таркан (ολγουταρκανος), бори таркан (βορηταρκανος), зера таркан (ξεραταρκανος), жупан таркан (ζουπανταρκανος), кулу или калу таркан (κουλου/καλουτερκανος). При това положение изникват следните въпроси: ако бойла е съсловна титла, а таркан – служебна длъжност, то и при другите таркани първата дума трябва да означава същото. От тук следва, че в държавата е имало не две благороднически съсловия, а много повече, подобно на европейските барон, граф, маркиз – нещо, за което няма никакви податки. Другата възможност е термините бойла, олгу, бори, зера, жупан да означават различни по вид длъжности, т.е. различни степени на тарканство по подобие на съвременните звания бригаден генерал, дивизионен генерал, корпусен генерал и т.н. Тази възможност е много по-вероятна от първата, не на последно място защото за често срещания термин жупан можем да предположим с достатъчна сигурност че е длъжност, а не съсловна титла. Тогава ще се окаже че не втората част на израза *бойла таркан* определя по-точно първата, а обратно, първата определя по-точно втората.

Как по-точно терминът *бойла* служи като определител в този израз? За да отговорим на въпроса нека припомним че званието *бойла таркан* се носи от четвъртото по знатност лице в държавата – вторият син на хана, а тримата пред него не са таркани. Следователно тук става дума за най-високата степен на тарканство. За да разберем какво се крие зад този израз ще си помогнем с друг надпис от същото време – надписът върху чашата на Сивин жупан [Бешевлиев, В. 1979, № 87]: „Сивин велик жупан в България“ (Σηβην ζουπανος μέγας ης Βουλγαρίας). Определението „велик“ би трябвало да означава най-високата степен на жупанство, подобно на определението *бойла таркан*. На подобно мнение е и Т. Славова: „С оглед на съставката μέγας ‘велик’ можем да предположим, че Σηβην ζουπανος μεγας е стоял над всички жупани в България.“ [Славова, Т. 2010, с. 92] Освен това ζουπανος μέγας кореспондира с βοῦλα ζoαпан от съд № 21 в съкровището от Над Сент Миклош и най-вероятно тук става дума за едно и също лице, а ζουπανος μέγας е превод на βοῦλα ζoαпан. (За много високото обществено положение на този бойла жупан косвено говори и размерът на притежаваното от него съкровище.) Следователно тук думата *бойла* означава не съсловната принадлежност на лицето, а неговото първо място в йерархията на тарканите, респ. жупаните – велик или върховен таркан/жупан. (Сравни случая „велик таркан“ с титлата на брата на руския император „велик княз“.) От тук стават ясни и другите изрази в изворите: βοῦλα καυχανος „велик кавхан“, βοῦλα κοῦλουβρος „велик колобър“ или нещо като първосвещеник, споменатият от Теофилакт βοοκολαβρας, т.е. „велик колобър“, boyla bağa tarkan „велик бага таркан“. Изразът κανα βοῦλα κολοβρον трябва да се преведе като „велик колобър на хана“, а βοῦλοτoρ βοῦλα κοῦλουβρος като „багатур на великия колобър“¹. Трябва да приемем че в държавата е имало само един велик таркан, велик жупан, велик колобър и пр.

Отсъствието на термина „бойла“ като съсловно звание в другите тюркски народи поставя въпроса дали употребата ѝ като прилагателно („велик, върховен“) не е първична, а по-късно на първобългарска почва е започнала да означава и такова звание.

¹ За значението на думата „багатур“ в подобни изрази вж. [Венедиков, И. 1979, с. 51–52; Йорданов, И. 2001, с. 75; Попконстантинов, К. 2008, с. 75–87; Попконстантинов, К. 2008а, с. 68–78 и др.].

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Публикации / Publications

Бешевлиев, В. 1979 – В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979. [V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1979.] (In Bulgarian)

Бешевлиев, В. 1981 – В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981. [V. Beshevliev. Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofia, 1981.] (In Bulgarian)

Венедиков, Ив. 1979 – Ив. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX–X век. София, 1979. [I. Venedikov. Voennoto i administrativnoto ustroistvo na Balgaria prez IX–X vek. Sofia, 1979.] (In Bulgarian)

Георгиев, П. 1990 – П. Георгиев. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – Известия на Народния музей, Варна, 26 (41), 1990, 103–110. [P. Georgiev. Olovni pechati ot manastira pri Ravna. Provadiisko. – Izvestiya na narodniya muzei Varna, 26 (41), 1990, 103–110.] (In Bulgarian)

Георгиев, П. 1992 – П. Георгиев. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – Исторически преглед, 1992, № 8–9, 3–12. [P. Georgiev. Titlata i funkciite na balgarskia prestolonaslednik i voprosat za prestolonasledieto pri tzar Simeon (893–927). – Istoricheski pregled (journal), 1992, № 8–9, 3–12.] (In Bulgarian)

Герасимов, Т. 1951 – Тодор Герасимов. Български оловен печат от IX в. – ИВАД, VIII, 1951, 73–75. [T. Gerasimov. Balgarski oloven pechat ot IX vek. – IVAD, VIII, 1951, 73–75.] (In Bulgarian)

ГИБИ V – Гръцки извори за българската история, V. София, 1964. [Fontes graeci historiae bulgaricae, V, Sofia 1964.] (In Greek and Bulgarian)

Добрев, Ив. 2019 – Ив. Добрев. Тамгата – хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в неговата представителна функция. – Епохи, 2019, № 1, 67–71. [Iv. Dobrev. Tamgata – heraldichen znak na prabalgarskiya vladetelski rod Dulo v negovata predstavitelna funkciya. – In: Epochi – izdanie na istoricheskiya fakultet V. Tarnovo, 2019, № 1, 67–71] (In Bulgarian)

ДТС 1969 – Древнетюркский словарь. Ленинград: Изд. АН СССР, 1969. [Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad: Izd. ANSSSR, 1969.] (In Russian)

Йорданов, Ив. 1989 – Ив. Йорданов. Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Шумен, 1989, 390–399. [Iv. Yordanov. Oshte vednazh za molivdovulite na Joan bagatur. – In: Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura. Shumen, 1989, 390–399.] (In Bulgarian)

Йорданов, Ив. 1997 – Ив. Йорданов. Средновековни български печати с титлата багатур. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, 354–362. [Iv. Yordanov. Srednovekovni balgarski pechati s titlata bagatur – In: Problemi na prabalgarskata istoria i kultura. 3. Shumen, 1997, 354–362.] (In Bulgarian)

Йорданов, И. 2001 – Ив. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001. [Iv. Yordanov. Korpus na pechatite na Srednovekovna Balgaria. Sofia, 2001.] (In Bulgarian)

Микола, Й. 1913 – Й. Микола. Тюркско-болгарское лѣтосчисленіе. – В: Извѣстія отдѣлення русскаго языка и словесности, т. XVIII, кн. 1, Санкт Петербург, 1913. [J. Mikkola. Tyurksko-bolgarskoe letoschislenie. – In: Izvestiya otdeleniya russkago yazika i slovesnosti, XVIII, kn. 1, Sankt Peterburg, 1913.] (In Russian)

Минкова, М., Иванов, И. 2012 – М. Минкова, Ив. Иванов. За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската ера. – В: България в световното културно наследство. Шумен, 2012, 238–245. [M. Minkova, I. Ivanov. Za znachenieto na nadpisa varhu olovnite pechati na Joan i Mihail ot nachaloto na hristianskata era. – In: Balgaria v svetovното kulturno nasledstvo. Shumen, 2012, 238–245.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, К. 2008 – К. Попконстантинов. Печати на багатури или печати на престолонаследници? – В: Юбилеен сборник Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 76–87. [K. Popkonstantinov. Pechati na bagaturi ili pechati na prestolonaslednitsi? – In: Yubileen sbornik Sto godini ot rozhdenieto na dr. Vasil Haralanov (1907–2007). Shumen, 2008, 76–87.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, К. 2008a – К. Попконстантинов. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. – Археология, 2008, 1–4, 68–78. [K. Popkonstantinov. Novootkrit pechat na Mihail bagatur i bagaturskiyat rod na Joan, Sondoke and Mihail. – Arheologia, 2008, 1–4, 68–78.] (In Bulgarian)

Симеонов, Б. 1981 – Борис Симеонов. Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – В: Балканско езикознание, 1981 (XXIV) № 2, 23–45. [B. Simeonov. Titulnaya praktika v hanskoj Bolgarii: proizhozhdenie, struktura i znachenie prabolgarskih titulov v period mezhdru VII i X vekami. – In: Balkansko ezikoznanie/Linguistique balkanique, 1981 (XXIV) № 2, 23–45.] (In Russian)

Славова, Т. 2015 – Татьяна Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010. [T. Slavova. Vladetel i administraciya v rannosrednovekovna Balgaria. Filologicheski aspekti. Sofia, 2010.] (In Bulgarian)

Тенишев, Э. 1988 – Э. Тенишев и коллектив, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988. [Tenishev, E. etc. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Morfologiya. Moskva, 1988.] (In Russian)

Beševliev, V. 1932 – V. Beševliev. Der Titel κανάρτι κείνος. – In: Byzantinische Zeitschrift, 32, 1932, I, 13–15.

Clauson, G. 1972 – G. Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

Fehér, G. 1936 – G. Fehér. Der protobulgarische Titel KANAP. – In: Byzantinische Zeitschrift, 1936, 58–62.

Menges, K. 1951 – K. Menges. Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, 85–118.

Mikkola, J. 1925 – J. Mikkola. Was ist kanartigin? – In: Сборникъ въ честь на Василь Златарски. София, 1925, 131–133. [J. Mikkola. Was ist kanartigin? –Sbornik v chest na Vasil Zlatarski. Sofia, 1925, 131–133.]

Moravcsik, Gy. 1958 – Gy. Moravcsik. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica, 2. Berlin, 1958.

Интернет базирани източници / Internet based sources

Кандимиров, В. 2019 – Веселин Кандимиров. Писмеността от Мурфатлар и Плиска. София, 2019. – <https://drive.google.com/file/d/154d0Osz8SIYQic0yhe6ZiqxpoS8Js_Q0/view.pdf> (достъпен: ноември 2020) [Kandimirov, V. Pismenostta ot Murfatlar i Pliska. Sofia, 2019.] (In Bulgarian)

Съкращения / List of abbreviations

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. Издание на Българската академия на науките, V, София, 1964. [Fontes graeci historiae bulgaricae, V, Sofia 1964.]

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество, Варна. [Izvestiya na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo, Varna.]

ДТС – Древнетюркский словарь. Древнетюркский словарь. Ленинград: Изд. АН СССР, 1969. [Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad: Izd. ANSSSR, 1969.]

НИМ – Национален исторически музей, София. [National Museum of History, Sofia.]

пбг. – прѣвобългарски/пѣвобългарски. [Protobulgarian/Danube bulgarian]

стт. – старотюркски. [old Turkic]

чув. – чувашки. [Chuvash]

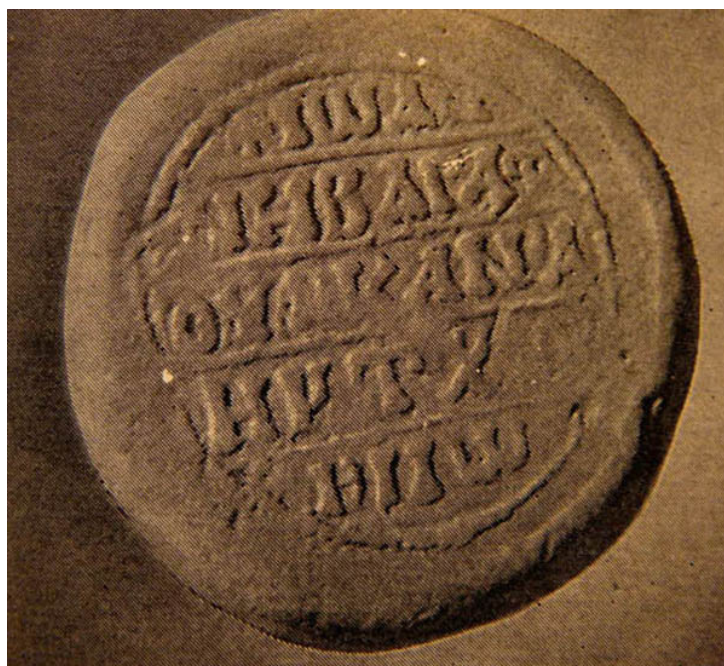

Fig. 1. Печат на Йоан багатур, гръб:
 Ἰωάννη βαγατουρ κανά ηρτχ[θ]ηνω
 (НИМ, по Бешевлиев, В. 1979)

Fig. 3. Печат на Михаил багатур, гръб:
 Μηχ[α]ήλ βαγ[ατ]ούρ κα[νε?] ηρτθ[η]νος
 (Частна колекция, по Попконстантинов, К. 2008а)

Fig. 2. Печат на Михаил багатур, гръб:
Μηχαήλ βαγατουρ κανε ηρτχθηνος
(Частна колекция, по Попконстантинов, К. 2008а)